

Den lyckliga och den olyckliga marxismen

Ingvar Johansson

Är det möjligt att vara marxist i dag? Svar: 'Ja.'
Är marxismen politiskt betydelsefull i dag?
Svar: 'Förmodligen inte.' Kan marxismen utgöra grunden för en ideologi i morgon? Svar: 'Kanske.'

En marxism som saknar direkt politisk relevans för kampen för socialism är en olycklig marxism. När marxismen är lycklig är den intimt förbunden med socialismen. Både Andra och Tredje internationalen genomtyrades av en lycklig form av marxism, men denna är inte längre intellektuellt hållbar. Att en form av marxism faller är emellertid inte detsamma som att alla former är orimliga. Det finns en marxism som står sig även i dag. Problemet är att dess direkt politiska betydelse inte tycks vara speciellt stor.

Den här artikeln tecknar först kontrasten mellan den ohållbara lyckliga marxismen och den hållbara men olyckliga. Därefter diskuteras möjligheten att utveckla marxismen så att den kan inkorporera en vettig marknadssocialism och återigen bli ideologiskt slagkraftig. En sådan marxism kommer med nödvändighet att ha betydande likheter med socialliberalismen. Artikeln avslutas därför med funderingar kring socialistisk och liberal människosyn.

Vad är socialism?

Enligt den grundläggande definitionen av socia-

lism är socialism detsamma som *jämlikhet i gemenskap*. Men det finns olika former av socialism. De första kristna socialistiska grupperna representerade asketiska former av socialism. Man strävade efter att leva i mycket tät gemenskap och att fördela allt jämnt, men det tycks också ha funnits en önskan att inte ha så mycket att fördela. Arbetarrörelsens form av socialism är helt annorlunda. Här råder devisen 'jämlikhet i överflöd'. I gemenskap ska man producera så mycket att alla får vad de vill och vad de behöver. Från var och en efter förmåga, till var och en efter behov.

Marx kritiserade redan i sina ungdomsskrifter en asketisk socialism, det vill säga jämlikhet och gemenskap i fattigdom. Han ansåg att krav på jämlikhet inte skulle få hindra en utveckling mot ett rikt samhälle. Ojämlikhet skulle man tolerera till dess överflödssamhället hade skapats. Enskilda socialister har dock också i modern tid velat vända på prioriteringen och hävdade att jämlikhet och gemenskap alltid måste gå före välbefinnande.

Såväl asketiska former av socialism som den moderna överflödssocialismen har emellertid det gemensamt att de anser att den jämlikhet i gemenskap man strävar efter utesluter privat ägande av produktionsmedel. I övrigt har asketiska socialister inte varit speciellt intresserade av produktionsordningen, medan arbetarrörelsens socialister gjort produktionsordningen till

DEN LYCKLIGA OCH DEN OLYCKLIGA MARXISMEN

den centrala frågan. Tanken på planekonomi eller planhushållning har varit central för både kommunister och socialdemokrater. Det är inte alls konstigt att själva begreppet socialism för många (jag inbegriper här mig själv) kom att bli nästan identiskt med begreppet planekonomi.

Vad är marxism?

Någon enkel definition av marxism av det slag som kan ges för socialism är svår att finna. Men det finns ändå något som förenar de flesta av alla de former av marxism som världen hittills fått skåda, och något som sätter gränser för när man borde få kalla sig marxist. För att vara marxist är det nödvändigt, men också tillräckligt, att skriva under på två saker.

Man måste omfatta någon tolkning av historiematerialismen och man måste anse att arbetarklassen är utsugen av kapitalisterna. Man måste, om än i en mycket svag mening, anse att det finns något att lära av marxismens två mest berömda skrifter: *Kommunistiska Manifestet* och första volymen av *Kapitalet*. I sitt gravtal över Marx tillskrev Engels honom också två stora upptäckter, den historiska materialismen och mervärdeläran. Detta är marxismens kärna.

Marxismens kärna är en teoribildning som kan och ska bedömas som vilken vetenskaplig teori som helst. Runt denna kärna kan sedan marxismen som omfattande ideologi byggas upp.

Personligen uppfattar jag den historiska materialismen svagt. Likt den åldrande Engels ser jag den som en ledtråd för analyser av olika produktionsätt och samhällen. Den historiska materialismen är absolut inget instrument för bestämda förutsägelser. Strukturer och tendenser kan den göra klara och tydliga, men den kan inte säga huruvida tendenserna kommer att tas ut av andra och motverkande tendenser.

Jag betraktar fortfarande i marxistisk anda arbetarklassen som utsugen. Den amerikanske ekonomen och marxisten John E Roemer har (tillsammans med andra så kallade analytiska marxister) gjort ett förtjänstfullt arbete och räddat en teori om utsugning undan den förödande kritik som drabbat Marx' pristeori och arbetsvärdelära. Man kan alltså, och det är värt att notera, skriva under på en utsugningsteori men ändå förkasta arbetsvärdeläran (se t ex Roemers *Free to Loose*, Harvard UP, 1988).

Det är alltså fortfarande möjligt att vara marxist utan att förlora den intellektuella hedern.

Den lyckliga marxismen

Det finns betydande likheter mellan den marxism, formulerad främst av Karl Kautsky, som dominerade Andra internationalen och den marxism, formulerad främst av Stalin, som dominerade Tredje internationalen. Jag menar då förstas den teoretiska marxismen, inte den därmed sammanbundna politiska praktiken. I båda fallen uppfattades marxismen som en historieteori som beskrev en deterministiskt bestämd utveckling mot socialism och kommunism. Lenins betoning av partiet som ett fritt ingripande subjekt var blott en marxistisk mellanakt.

Den deterministiska marxismen har naturligtvis ett lyckligt förhållande till socialismen. Socialismen är något som förr eller senare säkert kommer att förverkligas. Man kämpar egentligen inte för att införa socialismen utan för att, som Marx själv sade, förkorta födslovåndorna. Nu ska jag inte göra något nummer av detta ofta, och med rätta, kritiserade inslag i marxismen. Jag tror nämligen att Andra och Tredje internationalens marxismer skulle haft ett lyckligt förhållande till kampen för socialism även utan sin determinism. I stället för determinismen vill jag lyfta fram sju andra egenskaper som skapat den-

na lyckliga marxism. För att få en behändig gemensam beteckning på Kautskys och Stalins former av marxism ska jag tala om den traditionella marxismen. Den är inte helt identisk med Marx' marxism.

1: I den traditionella marxismen sammanfaller moral och ekonomisk effektivitet.

Trots att de traditionella marxisterna gärna förnekade att de slogs för en moraluppfattning, och till och med förnekade att de hade en, är det nu i efterhand uppenbart att det förhöll sig så. Speciellt kommunister har hävdat att socialismen inte är en uppsättning värderingar utan ett produktions sätt; ett produktions sätt definierat av gemensamt ägande och planekonomi. Men uppenbarligen kämpade de för det socialistiska produktions sättet bland annat därför att det ansågs realisera en jämlikhets- och gemenskapsmoral som sattes i kontrast till kapitalismens orättvisor och individualism.

Vad än Marx själv sagt i olika skrifter, och vilka diskussioner som än förts om marknader och marknadsinslag av marxister, så är det uppenbart att den traditionella marxismen såg det socialistiska produktions sättet som en planekonomi. En planekonomi där det planerades för jämlikhet därför att ägandet av produktionsmedlen var kollektivt. Men mer än så. Man tog också för givet att en planekonomi rent ekonomiskt skulle vara effektivare än marknadsekonomier i allmänhet och kapitalismen i synnerhet.

Enligt den traditionella tolkningen av den historiska materialismen är ju ett historiskt senare produktions sätt med nödvändighet alltid ekonomiskt effektivare än det föregående. Planekonomin ses därför som överlägsen kapitalismen inte bara på det moraliska området utan också på det snävt ekonomiska. Planekonomin avskaffar utslagning, marknad, individualism och vertikal arbetsdelning och inför rättvisa, jämlikhet, ge-

menskap och solidaritet mellan människorna samtidigt som den skapar ett överflöd som överträffar kapitalismens. Sannerligen en positiv produktionsordning.

Den problemfria relation mellan moral (jämlikhet i gemenskap) och ekonomisk effektivitet (planekonomi) som kännetecknar den traditionella marxismen har sin motsvarighet också i andra ideologier. Tydligast i den ursprungliga liberalismen och nyliberalismen (socialliberalismen alltså undantagen). Här sammanfaller en individualistisk moraluppfattning med tron att privatägda produktionsmedel tillsammans med marknadsmekanismen leder till bästa tänkbara ekonomiska resultat. Där överflödssocialismen har ett sammanfall av kollektivism och ekonomisk effektivitet har liberalismen ett sammanfall av individualism och ekonomisk effektivitet. Rent allmänt skulle man kunna säga att i varje lycklig modern ideologi sammanfaller moraluppfattningen med en uppfattning om vad som är ekonomiskt effektivt.

2: I den traditionella marxismen sammanfaller moral och egenintresse.

Marxismens förnöjsamma förhållande till moralfrågor förstärks av dess relation till egoismen, dock inte individegoismen. Det är en form av gruppegoism det är fråga om. Närmare bestämt arbetarklassegoism.

Men att vara egoistisk betyder olika saker i olika situationer. Det finns en form av egoism som nästan aldrig uppfattas som omoralisk, och det är att egoistiskt kräva sin rätt när man blivit orättvist behandlad. Egoism och rättvisa går här inte att skilja åt. Och det är så det förhåller sig i den traditionella marxismen. Både facklig kamp och kamp för expropriation av produktionsmedlen ses alltid som kamp för ett rättvist vederlag för utförd arbetsprestation. Det som utifrån kan framstå som ren och skär klassegoism är sett in-

DEN LYCKLIGA OCH DEN OLYCKLIGA MARXISMEN

ifrån marxismen bara en korrigerigering av utsugningens orättvisa. Man behöver därför inte tänka så mycket på moral. Det räcker med att stödja arbetarklassens egenintresse.

3: Den traditionella marxismen tar för givet att det socialistiska samhället är genomskinligt.

Planeekonomin representerar i den traditionella marxismen inte bara socialistisk moral och ekonomisk effektivitet. Den representerar en synlig hand i motsats till marknadens osynliga. Man tar för givet att det socialistiska samhället ska vara genomskinligt. Alla fördelningsmekanismer och behov antas bli synliga. Ingen alienation och ingen penningform antas hindra belysningen av dem. Socialism uppfattas självklart som identisk med produktion *direkt* för bruksvärden, och sådan produktion förutsätter naturligtvis att man vet vilka bruksvärdena är.

Enligt den traditionella marxismen är det omöjligt att i klassamhällen få väsen och framträdelseform att sammanfalla. Någon fundamental orättvisa måste vara dold om inte klassamhällena ska gå under. Under kapitalismen blir utsugningen dold. Endast i det klasslösa samhället antas väsen och framträdelseform sammanfalla. Det gör att krav och drömmar om genomskinlighet hos marxisten löper parallellt med krav och drömmar om socialism. Och det har säkert varit politiskt betydelsefullt. Behov av och drömmar om genomskinlighet kan säkert vara lika starka som behov av och drömmar om jämlikhet och frihet. I den traditionella marxismen växelverkar och förstärker dessa behov varandra.

4: Den traditionella marxismen gör den begreppsliga åtskillnaden mellan att vara socialist och att vara demokrat politiskt ointressant.

Den marxism vi diskuterar pekar entydigt ut ett befrielsens subjekt, arbetarklassen. Men mer än

så. Den tar för givet att arbetarklassen inom en snar framtid utgör en majoritet av befolkningen. Att vara socialist är därför i praktiken detsamma som att vara demokrat. Omvänt borde varje demokrat inse att han/hon i grund och botten arbetar för arbetarklassen och socialismen. Demokrati kommer att frambringa socialism. Den möjliga (senare reella) konflikten mellan planeekonomi och demokrati blir ideologiskt dold.

5: Enligt den traditionella marxismen kommer en jämlikhets- och gemenskapsmoral automatiskt att uppstå inom arbetarklassen.

Den traditionella marxismen förutsäger en utveckling mot allt större produktionsenheter. Förtrycket och utsugningen av arbetarna antas skapa grogrund för långtgående solidaritet arbetarna emellan. Marxisterna tror att en jämlikhetsideologi spontant växer fram bland dem som inte äger produktionsmedel och som arbetar under lika villkor. Individualism och egoism ses som hårt knutna till det privata ägandet.

6: Enligt den traditionella marxismen dominerar utsugning över alla andra former av förtryck.

Utsugning är blott en av många verkliga och tänkbara former av förtryck. I en mening kan allt förtryck ses som stöld av tid. När en människa (eller grupp eller klass) förtrycker en annan tvingas den förtryckte göra något annat än han/hon vill. Han/hon förlorar därmed en del av sin tid på jorden. Men utsugning definieras som tillägnet av en annan klass' *merarbetstid*. I samhällen som inte producerar något överskott kan det finnas förtryck men inte utsugning. Bland personer som lever på understöd kan det likaledes förekomma förtryck men inte utsugning.

För att förstå det specifika i det marxistiska utsugningsbegreppet måste man också notera att

personer som *inte* är utsugna kan ha det betydligt sämre än personer som är utsugna. Personligen skulle jag till exempel hellre vara utsugen än arbetslös, och mycket hellre vara utsugen lönearbetare än tiggare.

En av marxismens stora förtjänster är fokuseringen på utsugningen och upptäckten av utsugningen under kapitalismen. Men den traditionella marxismen har aldrig diskuterat utsugningens subjektiva betydelse för personer som också är utsatta för andra former av förtryck. I detta tomrum har det blivit en självklarhet att utsugning av lönearbetare är den dominerande och den mest politiskt betydelsefulla formen av förtryck. Det är detta som skapat den traditionella marxismens tröghet beträffande kvinnoförtryck och etniskt förtryck.

7: I den traditionella marxismen är artens överlevnad och miljöfrågor blinda fläckar.

Att den traditionella marxismen, liksom för övrigt liberalismen, inte diskuterade möjligheten av själva människosläktets försvinnande eller miljöproblem och begränsade råvaruresurser, är båda ideologierna förlätet. Vem kunde förutsäga kärnvapnen, kärnkraften, den enorma miljöförstöringen eller den oerhörda råvaruåtgången? Men blindheten måste ändå noteras om man ska förstå den traditionella marxismens anspråk på att vara en nästan heltäckande teori.

Lägger man samman de sju punkterna får man en ideologi som är oerhört tät och stark för dem som omfattar den. Ideologin säger att den utsugna arbetarklassen är det subjekt som kan avskaffa kapitalismen med dess utsugning, orättvisor, alienation och ekonomiska kriser, och därefter införa en gemensamt ägd planekonomi. En planekonomi som är ekonomiskt högeffektiv, rättvis och genomskinlig. Och som dessutom förverkligar idealet om jämlikhet i överflöd och gemenskap. Verkligen något värt att kämpa för.

Den olyckliga marxismen

De två stora antikapitalistiska revolutionerna, den ryska och den kinesiska, har inte baserat sig på en helt igenom lycklig marxism. I båda fallen spelade, om än på olika sätt, tanken på en klassallians mellan arbetare och bönder en fundamental roll.

Att en klassallians i stället för arbetarklassen ses som subjektet för befrielsen från kapitalismen får sina konsekvenser. Enheten, homogeniteten och den automatiska solidariteten hos subjektet kompliceras. Varken Lenin eller Mao modifierade emellertid marxismen så långt att det finns anledning att hos dem tala om en olycklig marxism. Inte ens hos Gramsci, den av de stora klassiska marxisterna som mest betonade en ursprunglig heterogenitet, kan man tala om en olycklig marxism.

Det är varken Lenin, Mao eller Gramsci som representerar den konträra motsatsen till den lyckliga marxismen. Det är den dagsmoderna marxismen som är den olyckliga. Varför det blivit så här ska jag försöka förklara genom att kommentera de sju punkterna ovan. Jag går nu igenom dem i omvänd ordning.

7: Människans överlevnad och miljöfrågorna.

Även om det är en trivialitet att dessa frågor låg utanför den traditionella marxismen, och att deras vikt inte kunde förutses bättre av marxister än av några andra, så påverkar det marxismen på ett speciellt sätt. Eller snarare två sätt. Det påverkar uppfattningen att socialismen självklart är en överflödssocialism där, praktiskt taget, alla behov kan bli tillfredsställda. Men det påverkar framför allt marxismens politiska betydelse. Ju större relevans miljö- och överlevnadsproblemen har, desto mindre relevans har marxismen som politiskt analysverktyg.

DEN LYCKLIGA OCH DEN OLYCKLIGA MARXISMEN

6: Utsugningens roll.

I tredje världen är för miljoner och åter miljoner människor tiggarens roll en realitet. Såväl längtan efter jord som längtan efter arbete är stark. I marxistisk terminologi strävar dessa människor efter att bli småborgare respektive lönearbetare. Om händelsevis en av dessa tiggare vore marxist skulle han tvingas säga att han strävar efter att bli utsugen. I grund och botten strävar han naturligtvis bara efter ett bättre liv. Men det ändrar inte poängen. Att bli utsugen är det bästa möjliga *realistiska* alternativet för ett bättre liv. Valet står för många inte mellan frihet och förtryck utan mellan olika former av förtryck. Förtryckets dialektik innebär att man kan få det bättre genom att låta sig utsugas.

I tredje världen är det, paradoxalt uttryckt, en form av förtryck att inte få bli utsugen. I välfärdsstaterna i första världen representerar arbetslöshet ofta en mildare, mycket mildare, form av samma mekanism. Också den arbetslöse kan ur ett marxistiskt perspektiv sägas längta efter att bli utsugen.

Det är emellertid en annan sak som i lika hög grad minskar den politiska betydelsen av utsugningen i välfärdsstaterna. De som går i skolan kan inte vara utsugna i marxistisk mening, eftersom de inte ens genom eget arbete skapar sin egen försörjning. Sedan må de vara hur förtryckta som helst av lärare och kamrater. Den långa skolgången medför att utsugningsbegreppet helt saknar vardaglig relevans för ungdomsgenerationen. Och det får långtgående politiska konsekvenser. Det är lättare att aktiveras politiskt i ungdomen än senare i livet.

De stora folkflytningarna är ytterligare en faktor som minskar utsugningens politiska betydelse. Eftersom det är bättre att vara utsugen i ett rikt land än i ett fattigt, så får emigrations- och immigrationsfrågorna en stor vikt. Det kan vara betydligt lönsammare att lägga ner arbete på att

försöka emigrera till ett rikt land än kämpa för att avskaffa utsugningen i det egna landet.

I ett land som Sverige ges det dessutom i dag *inom* den utsugna klassen ofta möjligheter att få det bättre utan att tänka i termer av utsugning och facklig lönekamp. Arbetare i flera yrken torde på ett par enkla svartjobb per år kunna tjäna mer än vad den fackliga kampen under året kan ge dem. Också bidrag och skatteplanering kan i dag ge vanliga arbetare relativt stora förtjänster.

Härmed vare inte sagt att utsugningen för all framtid är överspelad inom politiken. Det kan mycket väl tänkas att utsugning av lönearbete en dag återtar sin plats som central förtrycksform. Men i dag är utsugningen inte central i kampen för rättvisa.

5: Arbetarklassens solidaritet.

Den av den traditionella marxismen förutspådda solidariteten inom arbetarklassen har inte uppstått. Prognosen om ständigt större arbetsplatser och homogenera arbetarkollektiv har inte helt slagit in. Och det var den utvecklingen som skulle lägga grunden för gemenskapen. Det har pågått en ständig nybildning av små företag med familjära relationer inom ramen för en vertikal arbetsdelning. Speciellt tydligt är det kanske i dataföretagen.

Dessutom, som nyss påpekades (pkt 4), så ger den typ av kapitalistisk ekonomi som vi nu har stort utrymme för individualistiskt och egoistiskt handlande också inom arbetarklassen. Många arbetare äger aktier, fritidshus och villa (eller bostadsrätt), och kan tjäna pengar på detta privata ägande. Den ökade sociala och geografiska rörligheten motverkar förmodligen också den typ av solidaritet som den traditionella marxismen förväntade sig.

4: Socialism och demokrati.

I dag kan man inte längre förutsätta att arbetarklassen kommer att utgöra en majoritet av den arbetsföra befolkningen ens med en vid definition av arbetare. Mellanskikten är visserligen lönearbetare, men de tillhör inte arbetarklassen. Den traditionella industriarbetarklassen, som arbetarrörelsen hittills haft som sin politiska bas, kanske till och med reduceras till en mycket liten grupp. En demokratisk industriarbetarklass kan inte annat än kompromissa med andra skikt- och klassintressen. Liksom, förstås, tvärtom.

Parlamentarisk demokrati är formellt sett en majoritetsdiktatur, och det var denna form av demokratisk diktatur som föresvävade många socialister när de tänkte sig arbetarklassen vid makten. Men den tanken är i dag helt orealistisk.

Ingen av de punkter jag nu kommenterat, punkt sju till fyra, handlar om planekonomi. De handlar om förutsättningar, analyser och förutsägelser som den traditionella marxismen gjort av kapitalistiska förhållanden.

Redan dessa kommentarer reducerar marxismens betydelse för kampen för socialism, men det är när man överger tron på planekonomin som den stora olyckan inträder. Och identifieringen av socialism och planekonomi genomsyrar de tre första punkterna. Det är förvånansvärt vilken stor roll tanken på planekonomi spelat för att göra den traditionella marxismen till den slagkraftiga ideologi den varit.

Innan jag går in på övriga tre punkter vill jag lyfta fram en sak. Revolutionen i Östeuropa vederlägger praktiskt endast den totalitära planekonomin. För att vederlägga den demokratiska planekonomin krävs fortfarande som komplement en teoretisk vederläggning. Men den finns. Jag ska dock inte gå in på den här. Jag nöjer mig med en hänvisning till Alec Noves *Teori för en möjlig socialism* (Röda Bokförlaget, 1986).

3: Planekonomi och genomskinlighet.

Marknadens högerideologiska propagandister, till exempel Hayek, har sedan decennier påpekat att det är omöjligt för en central planmyndighet att skaffa sig information om alla behov. Och i detta är det bara att ge dem rätt. Det moderna konsumtionssamhället, också en planekonomi, innehåller med nödvändighet denna typ av ogenomskinlighet. Men de reellt existerande planekonomierna har också innehållit en annan typ av ogenomskinlighet.

En välkänd svårighet för planmyndigheterna i öst var att fastställa företagens planmål. För att kunna göra detta måste planmyndigheterna ha kunskap om företagens resurser. Men denna kunskap kan de bara få från företagen själva. Företagsledarna döljer emellertid den verkliga potentialen därför att detta gör det lättare för dem att senare uppfylla de planmål som blir uppställda. Planmyndigheterna är i sin tur väl medvetna om detta schackdrag från företagsledningens sida, och de försöker genom en skönsmåsig bedömning korrigera för det. Också detta vet emellertid företagsledarna, och de försöker ta hänsyn också till det. Hur de reella behoven ser ut vet till slut ingen. Som Mario Nuti påpekat i en rolig föreläsning (se *Zenit* 1982:4) borde många akademiker vid västeuropeiska universitet kunna le igenkännande.

De reellt existerande planekonomierna har inte varit genomskinliga, utan tvärtom byggt på *systematisk* ogenomskinlighet. Den ofrånkomliga slutsatsen är att planekonomier på grund av sin struktur inte alls frambringa den drömda klarheten. Genomskinligheten måste komma därför att människorna beroende på andra omständigheter blivit sådana att de slutat försöka dupera varandra.

Tanken på det genomskinliga samhället går djupt i marxismen. Den berör också Marx' åsikt att 'all vetenskap vore förresten överflödig, om

DEN LYCKLIGA OCH DEN OLYCKLIGA MARXISMEN

tingens företeelseform och väsen direkt sammanföll' (*Kapitalet*, bok III, Cavefors 1973, s 724). Marx tänker sig att i det kommunistiska samhället är samhällsvetenskapen överflödigt därför att då sammanfaller väsen och framträdelseform.

G A Cohen har gjort några intressanta reflexioner kring detta. Han skiljer mellan två typer av vetenskap, *subversiv* och *neutral*. Teorierna i subversiva vetenskaper gör att vissa av våra normala vardagliga perceptioner måste betraktas som illusoriska (till exempel att solen rör sig runt jorden, eller att lönearbetaren får betalt för hela sin arbetstid), medan teorierna i neutrala vetenskaper snarare fördjupar eller överskrider vardagliga perceptioner.

Enligt Cohen kan tron att socialismen ska göra samhällsvetenskapen överflödigt på sin höjd gälla den subversiva vetenskapen. Han skriver:

Den senaste utvecklingen inom språkvetenskapen, kommunikationsteorin och ekonomin som kommer att överleva marknaden är tillräckliga belägg för detta. Man kan inte förvänta sig att eliminera en neutral teori om mänskliga fenomen, även om man kan förstå en önskan att göra det. Den mest realistiska förhoppningen är att subversiv teori kommer att bli onödigt och att neutral teori kommer att bli allmänt tillgänglig.
(*Karl Marx' historieteori. Ett försvar*, Arkiv, 1986, s 372)

Den önskan som nämns i citatet är värd att uppmärksammas. Jag tror, i likhet med Cohen, att socialismen varit förbunden med en önskan om att förstå både sig själv och sitt samhälle utan hjälp av någon teori. Behöver man teori för detta är man i någon mening alienerad. Realismen tycks emellertid kräva att vi överger förhoppningen om den totala genomskinligheten. Vi får i stället börja fråga oss *hur* genomskinliga vi och våra samhällen egentligen kan bli, och hur viktig genomskinlighet egentligen är.

2: Moral och egenintresse.

Egenintresset hos arbetarklassen sammanfaller med en högre moral endast därför att det enda vara i arbetarklassens intresse att införa planekonomi. Planekonomin antas ju avskaffa inte bara utsugningen och arbetarklassens alienation, utan också överklassens alienation och ekonomiska kriser som drabbar alla. De förtryckta antas befria också förtryckarna. Överger man 'planekonomisocialismen' också i dess (hittills inte realiserade) demokratiska form och blir marknadssozialist, blir förhållandet mellan partikulära och universella intressen genast problematiskt.

Adam Smith löste en gång i tiden liberalernas problem att harmonisera moral och egenintresse. Han ansågs ju i *The Wealth of Nations* ha bevisat att om alla följer sitt privata ekonomiska intresse så blir resultatet genom marknadens försorg det bästa tänkbara för alla. Vi marknadssozialister måste nu leta efter vår egen Adam Smith. Vi måste hitta en argumentation som visar hur en kombination av marknader (styrda av egenintressen) och planer (styrda av allmänintresset) leder till allmän välfärd, långtgående jämlikhet och solidaritet mellan människor.

1: Moral och ekonomisk effektivitet.

Detta är den i grund och botten viktigaste punkten. Som jag tidigare påpekat tror jag flera ideologier innehåller ett verkligt eller förment sammanfall av en moraluppfattning och en uppfattning om ekonomisk effektivitet. Ett sådant sammanfall skapar en verklig ideologisk dragningskraft. Med tron på planekonomin slagen i spilloret står marxismen i dag helt utan sådant skimmer. Marknadssocialismen är ännu suddig i sina konturer, och dess koppling till marxismen är synnerligen lös. Olyckan kanske låter sig repareras, men det blir säkerligen inte lätt.

Jag vill återigen påpeka vilken oerhörd roll tank-

en på planeekonomin haft för den politiserade marxismen. Utan den tanken skulle den traditionella marxismen inte fått det sammanfall av moral, ekonomisk effektivitet, egenintresse och dröm om genomskinlighet som gett den dess praktisk-ideologiska styrka. I den traditionella marxismen har man aldrig i teorin på allvar behövt göra moraliskt betingade avvägningar mellan krav på jämlikhet och krav på ekonomisk tillväxt, mellan omedelbara krav på mera pengar till arbetarklassen och ekonomisk tillväxt, mellan krav på jämlikhet och krav på mera pengar till arbetarklassen.

Marxism utan planeekonomi

Som jag sade i början av artikeln så anser jag att man kan och bör vara marxist också i dag. Svagt tolkade står sig den historiska materialismen och utsagningsbegreppet. De är fortfarande viktiga för förståelsen av samhällsprocesser. Men den politiska betydelsen av specifikt marxistiska analyser har minskat. Och den traditionella marxismens uppknytning till tanken på planeekonomi har, från att ha varit dess politiska styrka, förvandlats till dess akilleshäla.

Marxismen har i dag svårt med den politiska relevansen. Men allting är relativt. Också en till synes rent akademisk marxism kan indirekt ha politiska konsekvenser. Det är inte konstigare än att ekonomiprofessorn John Maynard Keynes' teorier en gång i tiden kom att påverka både den socialdemokratiska och den socialliberala politiken. Framtiden får naturligtvis utvisa vad den akademiska marxism som i dag är en realitet i västvärlden förmår uträtta, men jag vill göra ett par påpekanden.

Både den historiska materialismen och utsagningsbegreppet kan utvidgas och i princip appliceras i analyser av de planeekonomier världen nu skådat. Det finns all anledning att påminna om att Rudolf Bahro ursprungligen såg sin bok *Al-*

ternativet. Till kritiken av den reellt existerande socialismen (Bokomotiv, 1979) som en marxistisk analys av planeekonomierna. Och i den boken utpekade alla de feodala drag som har diskuterats så mycket i kölvattnet efter 1989. Här finns säkert mer att göra för marxister.

Roemer, som jag tidigare nämnt, och sociologen Erik Olin Wright gjorde redan i början av 80-talet ansatser att tillämpa utsagningsbegreppet på planeekonomier. Roemer myntade begreppen *socialist exploitation* och *status exploitation*. Olin Wright försökte i analogi med ägande av produktionsmedel se *organisationstillgångar* som något som kunde fungera som en mekanism för utsugning. Denna mekanism menade han är operativ i både modern kapitalism och statsbyråkratisk socialism (se deras uppsatser i den av Roemer redigerade antologin *Analytical Marxism*, Cambridge UP, 1986).

En marxism som inte identifierar socialism med planeekonomi behöver dock inte nödvändigtvis vara en opolitisk eller endast en indirekt politisk marxism. Kanske kan det utvecklas en marxism som har väsentliga saker att säga om marknads-socialismen. Den marxistiska blicken kanske återigen kan vändas också mot framtiden.

Marxism och socialliberalism

Socialliberalismen är hittills den enda ideologi som uttryckligen hävdar att det *alltid* måste finnas både marknad och planinslag. Det måste erkännas, ty först då kan man se att det är socialliberalismen som är den intressantaste ideologiske motståndaren om man vill utmejsla en motsäggelsefri marxism med marknadsocialism. Nyliberaler och planeekonomisocialister kan vi i fortsättningen lämna i fred. De kan få fortsätta med att ömsesidigt vederlägga varandra.

Socialdemokratien har aldrig i sin ideologi varit marknadsocialistisk. Ett faktum den nu försö-

DEN LYCKLIGA OCH DEN OLYCKLIGA MARXISMEN

ker dölja. I den ideologiska retoriken har socialdemokratin alltid syftat till planhushållning och på lång sikt genom reformer till en allmänt ägd planekonomi. Också socialdemokratin har sagt sig vilja avskaffa marknadsmekanismen. Höger-socialdemokrater har kanske i sitt inre varit socialliberaler, men nu talar jag om den öppna ideologin, inte om den dolda.

Marknadssocialismen delar alltså med socialliberalismen en medveten strävan efter en kombination av marknader och planer, men skiljer sig från socialliberalismen genom sin betoning av jämlikhet och gemenskap. Socialliberalerna tänker socialt men de är inte socialister. De vill ha begränsningar i marknaden för att förhindra allt för långt gångna orättvisor och ren fattigdom. Men socialliberalerna vill inte avskaffa den privata äganderätten ens till samhälleligt dominerande produktionsmedel, och de strävar varken efter jämlikhet eller gemenskap. Socialliberalerna har inte förkastat liberalismen utan gjort den mänskligare.

Socialliberalismen skiljer sig också från marknadssocialismen genom att den är omöjlig att förena med marxismen. Accepterar man det marxistiska utsagningsbegreppet är det omöjligt att se ens den socialliberala välfärdsstaten som helt igenom rättvis. Inte heller klassbegreppet torde gå att passa in i socialliberalismen.

Nu ska jag emellertid inte här försöka fördjupa dessa påståenden. Inte heller ska jag försöka peka ut skillnader mellan socialliberala kombinationer av marknader och planer och marknadssocialistiska kombinationer. I stället ska jag ägna resten av artikeln åt några funderingar kring den marxistiska och den socialliberala människosynen. Här tror jag faktiskt det finns beröringspunkter mellan marxismen och socialliberalismen. Åsikter som borde förena dem gentemot både traditionell kollektivism och nyliberal individualism.

Socialism och individualism

På ett pragmatiskt plan är det i dag lätt för alla socialister att acceptera både parlamentarisk demokrati och marknadsmekanismer. Trots att jag själv är marknadssocialist tror jag inte, liksom liberalerna, att marknad nödvändigtvis kräver demokrati och att demokrati nödvändigtvis kräver marknad. Såvitt jag förstår är det inget principiellt som hindrar att man i en parlamentarisk demokrati har en planekonomi. Däremot tror jag att det finns något i det socialistiska idéarvet som på en och samma gång förklarar både varför socialister i allmänhet haft så svårt att acceptera tanken på marknader och varför så många haft så lätt att acceptera frånvaro av parlamentarisk demokrati. Detta något är synen på individualism och egoism.

Både den parlamentariska demokratin och marknadsmekanismen är intimt förbundna med ett individualistiskt synsätt. Det är ingen tillfällighet att det är liberalismen, individualismens ideologi framför andra, som utarbetat genomtänkta försvar för både parlamentarisk demokrati och marknadsmekanismer.

Marknaden kännetecknas bland annat av frånvaro av något som socialister hittills alltid strävat efter, nämligen tät gemenskap. En marknad är per definition något annat än utbyte av gåvor. På en marknad försöker man sälja så dyrt som möjligt och köpa så billigt som möjligt. Man agerar på marknaden egoistiskt. Man handlar till förmån för sig själv, inte till förmån för andra. Marknadsagerandet strider i denna mening mot den socialistiska tanken på kollektivitet och solidaritet. För den traditionelle socialisten är det fel på marknadsmekanismen även om den gör alla rika. Den kan ändå angripas för att den leder till ett samhälle där man inte direkt bryr sig om och tänker på hur andra har det. Det blir ett välmående samhälle, men ett samhälle utan solidaritet och gemenskap.

Gemenskap i dess mest långtgående form utgörs av det som (efter Rousseau) brukar kallas för en *allmänvilja*. I ett kollektiv med allmänvilja är det så att vad den ene vill, vill också den andre; och vad den andre vill, vill också den förste. Dessutom vill den förste vilja vad den andre vill, och den andre vill vilja vad den förste vill. Och detta gäller alla. Alla vill samma sak, och alla vill vilja samma sak. Gemenskapen är total. Det finns ingen individualistisk avvikare, men det finns inte heller någon som försöker bestämma över någon annan.

Socialister i allmänhet, och kommunister i synnerhet, betonar ofta i diskussioner om demokrati ordets ursprungliga innebörd, nämligen folk-makt. Jag tror många socialister lite vagt tänkt sig den ideala folkmakten just som allmänvilja. Vad folket eller arbetarklassen vill har setts som något oproblematiskt, och det är bara i ett kollektiv med allmänvilja som den kollektiva åsikten är oproblematisk. Man behöver inte i ett sådant kollektiv fastställa formella regler och procedurer för att få fram en majoritetsståndpunkt.

Allmänvilja är en kollektiv form av demokrati, medan den representativa eller formella demokratin är en *individualistisk* demokrati. Var och en antas rösta för antingen sitt eget bästa eller vad han/hon *personligen* anser vara till gruppens eller samhällets bästa. Man får dessutom rösta i hemlighet. Och i de utarbetade demokratiteorierna finns det inbyggda skydd mot förtryck av minoriteter och individer. Representativ demokrati är ju annars detsamma som majoritetsdiktatur.

Det finns en reell konflikt mellan gemenskap och formell demokrati som sällan påtalas. Konflikten finns inte bara i de genomarbetade ideologiernas värld. Många torde känna igen följande händelseförlopp. En grupp vänner är ute på en utflykt. Plötsligt visar det sig att några i gruppen har helt skilda åsikter om vad man ska göra härnäst. Diskussioner och kanske gräl utbryter. Till

slut utbrister så någon: 'Då får vi väl rösta om det då.' Omröstningen ses som ett nödvändigt ont. *I brist på gemenskap får man ta till individuell röstning.* Vardagserfarenheter av det här slaget utgör grunden till Rousseaus politiska filosofi. Man får i den beskrivna situationen, som Rousseau skulle ha sagt, *allas vilja* i stället för en *allmänvilja*.

Mellan allmänviljan och allas vilja, som den kommer till uttryck i val med rösthemlighet, finns det flera nyanser. Under den portugisiska revolutionen 1975 ville en vänsterfalang ha of-fentliga omröstningar. Rösthemlighet uppfattades som borgerlig individualism. Inom stora delar av den kommunistiska rörelsen har det varit praxis att ordföranden utan omröstning sammanfattat församlingens ståndpunkt. Omröstningar har förmodligen här uppfattats som brist på partigemenskap.

Motsvarande fenomen finns också inom kvinnorörelsen. Där ser man ofta helst att diskussionen pågår ända till dess total enighet uppnåtts. Det är familjebeteendet utsträckt till den politiska gemenskapen. Inom en familj ses det, precis som i den ovan beskrivna utflykten, normalt som något negativt om man ska behöva rösta om hur man ska göra. En omröstning med dess individualistiska karaktär bryter ner den gemenskap man eftersträvar.

Den vänster som nu accepterat inte bara formell demokrati utan också marknadssocialism *måste* tänka igenom sin syn på förhållandet mellan kollektivism och individualism. Vi måste, menar jag, i både vår teori och vår praktik finna en väg mellan egoism och total samhörighet. Vi måste ta ifrån liberalismens dess monopol på att förespråka självförverkligande. (För en utmärkt början, se Jon Elsters artikel 'Självförverkligande i arbete och politik', *Zenit* 1989:4.)

Det är inte bara kommunister som haft svårt att se klart på frågor om kollektivism och individua-

DEN LYCKLIGA OCH DEN OLYCKLIGA MARXISMEN

lism. Också socialdemokrater har haft sin blindhet. De ser den moderna välfärdsstaten eller socialstaten som solidaritetens triumf. I solidaritet med åldringar har åldringsvården skapats, i solidaritet med sjuka sjukvården, i solidaritet med barnfamiljerna barnomsorgen och så vidare. Det ser ut som om den friska och starka arbetsföra delen av befolkningen solidariskt delar med sig till den på olika sätt icke arbetsföra delen. Men, som påpekats av några borgerliga skribenter (t ex *Dagens Nyheter*s ledare 9.9.1989), så har välfärdsmyntet också en annan sida, en individualistisk sida.

Åldringsvården har skapat ökad individuell frihet för åldringarnas barn. Barnen slipper ta hand om sina gamla föräldrar. De får därigenom större utrymme att göra vad de själva vill utan att det går direkt illa för de äldre. Exakt samma sak gäller de sjukas släktingar. Och den moderna barnomsorgen har gjort det möjligt för många vuxna att välja om de vill ta hand om barn på heltid eller ha både barn och arbete.

Det är ett ovedersägligt faktum att socialstaten i denna mening är individualismens triumf. Medborgarna har blivit mer självständiga och oberoende i samhället, och alldeles speciellt har kvinnorna blivit mer självständiga och oberoende i familjen. En ofrånkomlig misstanke smyger sig in. Har kanske alla de som i kollektivismens och solidaritetens namn arbetat för välfärdsstaten halvt medvetet också haft individualistiska motiv för sitt politiska agerande?

I ideologiska diskussioner har enligt min mening socialister hittills betonat kollektivet och gemenskapen på ett alltför extremt sätt. Liberaler, även socialliberaler, har å andra sidan betonat individerna och den individuella friheten på ett minst lika extremt sätt. På ytplanet har det funnits en skarp polaritet. Där socialisten bara såg solidaritet (som i den offentliga barnomsorgen och skolan) såg liberalen bara inskränkningar i den individuella friheten. Denna polaritet mot-

svarades också hos många socialister och liberaler av två diametralt motsatta uppfattningar om människans natur.

Enligt det traditionellt socialistiska synsättet är människan till sin natur social och kollektivistisk medan enligt det liberala synsättet människan till sin natur är en egoistisk nyttomaximerare. Också detta gäller socialliberalerna. De har egentligen aldrig integrerat sitt sociala patos i sin ideologi. Ideologiskt sett är deras patos ad hoc.

Karl Marx och Adam Smith

Många socialister har uppfattat all egoism som en förvrängning av människans ursprungliga natur orsakad av olyckliga sociala förhållanden. Och många liberaler har menat att det bakom all solidaritet döljer sig en form av egoism. Ingen av dessa uppfattningar om människans natur återfinns emellertid hos Karl Marx och Adam Smith.

Marx såg människan som en social varelse, men detta uteslöt inte individualitet och individualism. Hans kritik av det moderna samhällets individualism var att denna individualism förhindrade individernas fulla självförverkligande. I *Kommunistiska Manifestet* uttrycks det så här: 'I stället för det gamla borgerliga samhället med dess klasser och klassmotsättningar framträder en fri association, vari envars fria utveckling är förutsättningen för allas fria utveckling.'

Den enskilda människan är till sin natur på en och samma gång både social och individualistisk. Det tror jag är Marx' tankegång som han aldrig brydde sig om att utveckla i detalj. I en av sina så kallade ungdomsskrifter, de *Ekonomisk-filosofiska manuskripten*, uttryckte han det på dåtidens krångliga tyska filosofijargong på följande sätt:

I lika hög grad som människan därför är en *särskild* individ och just hennes egenart gör henne till en individ och en verklig *individuell* samhällsvarelse, i lika hög grad är hon en *totalitet*, en ideal totalitet, det tänkta och sinnligt varseblivna samhällets subjektiva existens för sig, ... (*Filosofiska skrifter*, Cavefors, 1978, s 205).

De flesta moderna liberala ekonomers uppfattning om människan är verkligen att människan i grund och botten endast tänker på sig själv. Men så såg inte Adam Smith på saken. Han skrev förutom *The Wealth of Nations* också en annan på sin tid berömd bok, *The Theory of Moral Sentiments*. I den första finns teorin om marknadens osynliga hand. I den andra finns en moralpsykologisk teori som ser *sympati* som en fundamental mänsklig känsla:

Hur självisk människan än kan antagas vara, finns det uppenbarligen några principer i hennes natur, som gör henne intresserad för andras öden och gör deras lycka till något nödvändigt för henne, ehuru hon icke kan avvinna den mer än nöjet att iakttaga den. Av detta slag är medömkan eller deltagande, den känsla vi erfar inför andras olycka, när vi antingen iakttaga den eller hör talas om den på ett mycket målände sätt. Att vi ofta hämtar sorg ur andras sorger är ett faktum alltför uppenbart, för att behöva bevisas genom exempel, ty denna känsla är likt alla andra ursprungliga lidelser i den mänskliga naturen på intet vis begränsad till de dygdiga och humana, fastän de måhända känner den mest intensivt. Den största bandit, den mest förhärdade lagbrytare, saknar den inte helt.

Här är inte platsen för en utförlig presentation av Smiths åsikter om människans natur. Jag har endast velat lyfta fram det historiska faktum att en av liberalismens grundfäder ser människan som knuten till andra människor också på andra grundvalar än det rena och skära egenintresset. Förhoppningsvis kan det utgöra ideologisk resonansbotten för en konstruktiv diskussion mellan socialliberaler och marxister.

Det bör för övrigt noteras att det inom delar av samhällsvetenskapen i dag finns en nyfödd och besläktad diskussion. Den handlar om förhållandet mellan homo economicus och homo sociologicus. Kan samhällets existens förklaras enbart med hjälp av egennyttan eller kräver förklaringen någon eller några ursprungliga sociala emotioner? (Se t ex Jon Elster, *The Cement of Society. A Study of Social Order*, Cambridge UP, 1989.)

Den solidariske individualisten

På samma sätt som vi marknadssocialister ser ekonomin som ett nödvändigt samspel mellan marknader och planer bör vi se människan som ett nödvändigt samspel mellan egoistiska och sociala impulser. Människan är visserligen ett socialt djur, men ett djur som också har djupt egoistiska drifter.

Vi bör kanske skilja mellan två slags individualister, den egoistiske individualisten och den solidariske individualisten? Egoisten har som ledstjärna uttrycket 'sköt dig själv och skit i andra', medan den solidariske individualisten följer mottot 'förverkliga dig själv men var solidarisk'. Om all politik hade utgått från helt medvetna avsikter skulle välfärdssamhället inte ha kunnat byggas av egoister, men väl av solidariska individualister. Det kanske också var sådana som stod för bygget. □